

Hans Schwarz

Az evolúció hatása a teológiára Nagy-Britanniában és Észak-Amerikában

A keresztyén hit tudományos forradalmakra adott válaszával foglalkozva, ebben az Einsteinre emlékező ünnepi évben különösen is a relativitáselmélet jut eszünkbe, s hogy az milyen hatással volt a térről, az időről és az anyagról alkotott gondolkodásunkra. A ptolemaioszi világnézettől, amely a Földet és az embert helyezte a világ középpontjába, a Nap központú kopernikuszi világszemléleten keresztül Albert Einstein (1879–1955) gondolatához érkeztünk el, hogy tudniillik az a pont, amelyből a világot szemléljük, nem más, mint a mi vágyakkal teli gondolkodásunk. Minden mozgásban van. A távolságok és a tárgyak sebessége csak más tárgyakkal összevetve érthető meg.

Még az anyag sem pusztítható el, hanem átalakítható energiává és tömeggé. A tömeg nőhet, vagy csökkenhet a tárgy gyorsaságától függően. Kevésbé csodálkozhatunk azon, hogy egy olyan jól felkészült és tájékozott teológus, mint *Karl Heim (1874–1958)* szinte azonnal reagált a relativitáselméletre, és arra a következtetésre jutott, hogy „A természettudomány alapvető elképzeléseinek relativizálása az abszolút szférájának, az Istentől való abszolút függésnek és a lelkiismeretünk teljes valóságának új megértését rejti magában”.¹ Ennek ellenére nem minden teológus van tudatában annak, hogy a 19. század ok-okozati és mechanisztikus világképe a múltté. A természeti törvények kapcsán az anyag örökévalóságát hirdető világnézetre válaszként *Rudolf Bultmann (1884–1976)* azt javasolta, hogy a Biblia mitológikus világszemléletét hagyjuk magunk mögött. Erről a nézetéről így vall: „Lehetetlen helyzet az, hogy használjuk az elektromos áramot, a vezeték nélküli készülékeket, s igénybe vesszük az orvosi és sebészeti felfedezések eredményét, ugyanakkor pedig az Újtestamentum világában levő szellemekben és csodákban még mindig hiszünk”.²

Amíg Bultmann tudatában volt annak, hogy korának tudománya nem ugyanaz, mint amilyen az a 19. században volt, ez az újszövetséges teológus arra mutat rá, hogy létezik egy bizonyos gondolkozási mód, amely a tudományok által in-

1 Karl Heim, „Gedanken eines Theologen zu Einsteins Relativitätslehre” (1921), in: Heim, *Glaube und Leben. Gesammelte Aufsätze und Vorträge* (Berlin: Furche, 1926), 137.

2 Rudolf Bultmann, „New Testament and Mythology,” in *Kerygma and Myth. A Theological Debate*, szerk. Hans Werner Bartsch, ford. Reginald F. Fuller, 2 kiad. (London: SPCK, 1964), 1:1.

formált világnézetünkben fakad. Akár Jézus feltámadásáról, a bűn miatti haláláról, Krisztus ítéletre való visszatéréséről, vagy a szellemek és démonok világáról beszélünk, a felsorolt jelenségek értelmezhetetlenek az emberiség számára. Következésképpen az Újtestamentum mitikus világát sem fogadhatjuk el. Bultmann azonban észrevette, hogy ez az idejétmúlt világnézet nem igazán törekedett egy objektív kép bemutatására. Az említett szemlélet arra mutat rá, ahogy magunkat értelmezzük abban a világban, amelyben élünk. Különösen igaz ez Pálra és Jánosra. Példájakon keresztül azt látjuk, hogy a mítosz világát valójában nem objektív, realista kifejezőeszközökkel próbálják bemutatni, hanem egzisztenciális példákkal. Egy alapvető, a világban meglévő dualizmust mutatnak be. A zsidó és gnosztikus megváltásról szóló mítoszokhoz hasonlóan azt az elképzelést hangsúlyozzák, hogy a világot démoni és sátáni erők uralják, és annak szüksége van megváltásra. Az alapvető meggyőződésük szerint „az ember nem képes megváltani magát saját erőfeszítése által, annak isteni beavatkozásból származó ajándéknak kell lennie”.³

Jézus és az Újszövetség kértügmája szembesít bennünket azzal a kérdéssel, vajon a világ erőivel vállalunk-e közösséget, vagy „nyitottak vagyunk az Isten által felkínált jövőre, amely immanens mindannyiunk számára”.⁴ Az Újszövetség üzenetének ilyen egzisztenciális magyarázatával Bultmann kiutat keres maga számára abból a tudományos gondolkodás hozta helyzetből, amely megkérdőjelezi az Újszövetség üzenetének hitelességét.

Fel kell tennünk azt a kérdést, vajon tényleg létezik-e a legtöbb ember gondolkodásában egy exkluzív vagy-vagy, ahol az egyik oldalon a tudomány, a másik oldalon keresztyén hit jelenik meg. A híres német Allensback Intézet egyik felmérése szerint például öt német ember közül egy úgy hiszi, hogy a Biblia első fejezetében olvasható teremtéstörténetet szó szerint kell értenünk. „Eszerint Isten a világot hat nap alatt teremtette és a hetedik napon megpihent. Ha valaki a Biblia szavait így követi, akkor azt mondhatja, hogy az univerzum 6000 évvel ezelőtt jött létre”.⁵

Lehetetlen azt állítanunk, hogy a német lakosság 20%-a teológiai értelemben véve olyan fundamentalista, aki a tudományos bizonyítékokat elveti. Azt is nehéz elhinni, hogy ez a 20% semmit sem tud Darwin evolúciós elméletéről. Legvalószínűbb az, hogy a fent említett emberek többsége ismeri Darwin teóriáját, s ugyanakkor szószerint elfogadja a Genézis 1-ben leírt történetet. Számukra nem létezik kizárólagos „vagy-vagy” kérdés.

3 Rudolf Bultmann, „New Testament and Mythology,” 15.

4 Rudolf Bultmann, „New Testament and Mythology,” 31.

5 Lásd Frank véleményét. Helmut Frank, „Wie ist die Welt geworden? Evolution und biblische Schöpfungsgeschichte: Ist Gott der 'intelligente Designer',” in *Sonntagsblatt. Evangelische Wochenzeitung für Bayern* (August 7, 2005), 32:1.

Emiatt Andrew White könyvének a címe, „A tudomány és teológia harcának története a keresztyénség életében” félrevezető, mint ahogy az a kijelentés is, hogy „a protestánsok és katolikusok számtalan alkalommal támadták meg a darwini elméletet.”⁶ White sokkal közelebb járt volna az igazsághoz, ha azt állítja, hogy Darwin elméletét protestáns és katolikus teológusok és tudósok támadták. A teológusok egyáltalán nem zárkoznak be a templomokba vagy az akadémia világának elefántcsonttoronyába, s a tudósok munkája sem csak a laboratóriumokban végzett kísérletekből áll. Mind a két területen valójában olyan emberek vannak, akik számára a társadalmi kontextus meghatározó, amely ugyanannyira formálja őket, mint az intellektuális vagy teológiai tevékenységeiket.

Ha az evolúció paradigmáját tágabb értelemben vesszük, akkor elmondhatjuk, hogy az a 19. század tipikus terméke volt. A század elején működő *Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831)* nagyon sok ember gondolkodását befolyásolta a haladásról alkotott elméletével, mely szerint a tézistől az antitézisen keresztül a szintézisig jut el az ember. Nem véletlen, hogy eleinte mind *Friedrich Engels (1820–1895)*, mind *Karl Marx (1818–1883)* hegelianusok voltak. A tübingeni iskola vezéralakja, *Ferdinand Christian Baur (1792–1860)* az említett elképzeléshez hasonlóan a vallástörténetet és a keresztyénség történetét olyan nagyívű fejlődésként értelmezte, amelyben az isteni lélek kifejezte önmagát. Emiatt Baur a dogmatörténet változásait olyan ábrázolható „lelki fejlődésként” értelmezte, „amelyben a lélek lényege kijelenti magát, mivel a dogma esszenciálisan lelki természetű”.⁷ A haladás és fejlődés gondolata a 19. század divatos népbetegsége volt.

Hegel mellett *Auguste Comte (1798–1857)* is a *Cours de Philosophie Positive (1830–1842)* című művében a fejlődést három szintből állónak mutatja be. Ezek a következők: teológiai, metafizikai és pozitív. Ez a fejlődés számára nyilvánvaló és megfordíthatatlan volt. Amíg a teológiai látásmód szerint az emberi természet mindenre úgy tekint, mint amelyet az akarat éltet, és magához hasonlóan önálló élete van, metafizikai szinten a személyes akaratot az okok és erők elvontabb módja helyettesíti, míg végül pozitív szinten a végső akarat ismeretét vagy az első okot elveti. Végeredményben csak az egymásutánosság és hasonlóság kapcsolatainak törvénye marad meg. Amíg Hegel a haladást theisztikusan interpretálta, Comte egy nem theisztikus magyarázatra tett kísérletet.

Ha közelebbről megvizsgáljuk Darwin evolúciós elméletét, akkor saját korszakának kontextusában kell őt és munkáját szemlélnünk. Ő nem használta az „evolúció” fogalmát, s nem is ő volt az első, aki evolúciós elképzeléseket hangoztatott. A legtöbb elképzelést, amelyet neki tulajdonítanak, mint például „a

6 Andres D. White, *A History of Warfare of Science with Theology in Christendom* (New York: D. Appleton & Co., 1896), 1:78.

7 Ferdinand Christian Baur, *Lehrbuch der christlichen Dogmengeschichte* (Stuttgart: Becker, 1847), 8.

túlélésért folytatott harc”, „a nemek szerinti kiválasztódás” és „a legerősebb túlélése” másoktól származik. Nagyapja, *Erasmus Darwin (1731–1802)*, ismert költő és orvos már előtte így vélekedett:

„Talán évmilliókkal az emberiség történetének kezdete előtt [...] minden melegvérű állat egy élő rostból származott, amelyet az Első Ok felruházott állati étellel, új részek elsajátításának képességével, ellátott új hajlandósággal, s irányította azt ingerrel, érzésekkel, akarattal és asszociációval, ezért olyan képesség birtokába került, amely révén folyamatosan javítja saját inherens tevékenységét, és ezeket a fejleményeket generációkon keresztül továbbadja az utódok számára.”⁸

A francia zoológus, *Jean Baptiste de Lamarck (1744–1829)* 1809-ben jelentette meg a „Zoológiai filozófia” című művét. Ebben ő is evolúcióként mutatta be az életet. Azonban Lamarck úgy próbálta magyarázni az evolúciót, hogy a környezeti befolyások által létrehozott módosulások felhalmozódott örökségére mutatott rá. Ezek a módosulások tartósakká válhattak, és a régi szervek megváltoztatásához, illetve új szervek szükségességéhez vezethettek. Lamarck szempontját legjobban kifejező, elsődleges példa a zsiráf esete. Lamarck azt állította, hogy a zsiráf olyan helyeken él, ahol a talaj szinte mindig sivár és puszta. A zsiráf arra van kényszerítve, hogy a fák leveleit legelje, ezért állandó erőfeszítéseket kell tennie, hogy elérje azokat. A faj egészére hatással volt e hosszú ideje fennmaradó szokásnak köszönhetően az, hogy a zsiráf első lábai hosszabbá váltak, mint a hátsó lábak, és a nyak annyira megnyúlt, hogy a zsiráf a hátsó lábaira való állás nélkül is képes hat méter magasságba elérni.⁹

Marx és Engels ezt a környezeti befolyásról kialakított elképzelést, amely jelentős hatással van az evolúciós folyamatra, felhasználta. Mindketten hittek abban, hogy az öröklés efféle tipizálása felhasználható az emberi faj jövőbeli fejlődésében.¹⁰

8 Erasmus Darwin, *Zoonomia or the Laws of Organic Life* (39.4.8), 3. kiad. (London: J. Johnson, 1801), 240. Meglepő, hogy Darwin soha sem említette meg nagyapját, bár az több állítását is sokkal precízebben posztulálta, mint híressé vált unokája.

9 Jean-Baptiste de Lamarck, *Zoological Philosophy: An Exposition with Regard to the Natural History of Animals*, ford. Hugh Elliot (Chicago: University of Chicago, 1984), 122.

10 A részleteket illetően lásd: Friedrich Engels, *Dialektik der Natur: Notizen und Fragmente*, in Marx-Engels, *Werke*, 20:564. Itt azt állítja, hogy Darwin két, egymástól teljesen elhatárolódó gondolatot vesz egy kalap alá: a túlnépesedés miatt kialakuló kiválasztódást és a körülményekhez jobb alkalmazkodó képességgel rendelkezők kiválasztódását. A környezeti hatás túlzott hangsúlyozására bizarr és szerencsétlen példa volt a Szovjetunióban Liszenko szabálya. Trofim Gyeniszovics Liszenko (1898–1976) az elsajátított vonások öröklődésének elméletét hirdette, amely később tévesnek bizonyult. Liszenko szerint a genetikai hajlam a környezeti adottságok koncentrációja révén alakul ki, amely a növényi szervezetekben több korábbi generáció során jön létre. Eszerint a környezet változása a fajok változását idézné elő. Ha ezt az elméletet érvényesnek tekintjük az emberiségre is, akkor az ember, ahogy Marx hirdette, nagyjából a saját társadalmi viszonyainak terméke.

Egy másik fontos előremutató iránytű Darwin gondolkodásához a brit közgazdász, *Thomas Robert Malthus (1766–1834)* volt. A híres *Essay on Population* című, 1798-ban megjelent művének első kiadásában azt a nézetet képviselte, hogy az emberi faj mindig hajlamos volt a létfenntartáshoz szükséges dolgok kimerítésére, s ezért a kordában tartáshoz szüksége van éhségekre, járványokra, vagy háborúkra, illetve megfontolt lépésekre, mint például a házasságkötés idejének halasztása.¹¹ Charles Darwin elismeri, hogy Malthus komoly hatással volt gondolkodására és erről így ír:

„1838 októberében kikapcsolódásként éppen Malthus a *Populációk*-ről szóló művét olvastam, s ekkorra már megfogalmazódott bennem a létért való küzdelem nagyra becsülése, amely mindenhol megjelenik, amikor az állatok és növények szokásait hosszú ideje megfigyeljük. Egyszer csak megfogott engem az a felismerés, hogy e körülmények alatt a kedvezőbb sajátosságok (tulajdonságok) jobban fennmaradnak, és a kevésbé kedvezők elpusztulnak. Ennek eredményeként jönnek létre az új fajok. Itt és most egy elméletet kaptam, amellyel tudok mit kezdeni.”¹²

Darwin mégsem plagizált. Meg akart bizonyosodni arról, hogy a Malthustól átvett elképzelések bizonyíthatóak megfigyelhető adatokkal. Kísérleteket végzett, olvasott és utazott. Végül 1844-re „Darwin arra a meggyőződésre jutott, hogy a fajok nem változtathatatlanok, és eredetük fő oka a természetes kiválasztódás. Azonban még éveken keresztül dolgozott azon, hogy biztosabb bizonyítékokat nyerjen”.¹³

Lehetséges, hogy híres könyve „A fajok eredete a természetes kiválasztás útján, vagy a létért való küzdelemben előnyhöz jutott fajták fennmaradása” sohasem jelent volna meg nyomtatásban, ha nem nehezedik rá külső nyomás. Az angol naturalista *Alfred Russel Wallace (1823–1913)* Darwinhoz hasonlóan olvasta Malthus populációkról szóló esszéjét, és ez a könyv arra ösztönözte, hogy megfogalmazza a „legerősebb túléléséről” szóló elméletét. Malthus hatása alatt Wallace küldött egy tanulmányt Darwinnak, aki felismerte, hogy abban az övéhez igen hasonló gondolatok találhatók. Darwin korrekt volt, mert nem tartott igényt a felfedezés elsőbbségére Wallace-szal szemben, aki teljesen ismeretlen volt számára. Barátai tanácsára Wallace tanulmányát elküldte a *Linnean Society-nak (Karl von Linné (1707–1778))* – svéd orvosról és tudósról neveztek el a társaságot), s ehhez csatolt egy magyarázó levelet a titkár számára, továbbá a saját elméletét is mellékelte, amelyet 1844-ben írt. 1858-ban mindkét tanulmányt felolvasták a Linné Társaságban, és annak folyóiratában publikálták is. Ekkor érez-

11 Cf. Thomas Robert Malthus, *Population: The First Essay*, intro. Kenneth E. Boulding (Ann Arbor: University of Michigan, 1959), 21kk.

12 Charles Darwin, *Autobiography*, szerk. Nora Barlow (New York: Harcourt, Brace, 1959), 120.

13 Sir William C. Dampier, *A History of Science and Its Relations to Philosophy and Religion*, postscript I. Bernard Cohen, 4th kiad. (Cambridge: University Press, 1966), 277.

te Darwin érettnék az időt, hogy saját gondolatait közzé tegye, és 20 éves munkájának eredményét bemutassa a „Fajok eredetéről” szóló könyvében 1859-ben.

Darwin teóriájának fogadtatása vegyes volt. Egyik barátja, a brit geológus *Charles Lyell (1797–1887)* patetikusan kérlelte Darwint, hogy a természetes kiválasztódás rendszerében adjon egy kis helyet az isteni beavatkozásnak.¹⁴ *Thomas H. Huxley (1825–1905)* azonban ekkorra már lelkes védelmezője volt Darwinnak, és nem igazán érdeklődött egy Istenről beszélő teleológia iránt. Mindezek ellenére a közhangulat messze nem volt vallásellenes Nagy-Britanniában. Például a népszerű író és lelkész, a baptista *Andrew Fuller (1754–1815)* a következőt állította a Szentírásról: „Bár az írások nem adnak az asztronómiáról egyfajta rendszert, mégis arra ösztönöznek bennünket, hogy Isten munkáit tanulmányozzuk, és arra tanítanak bennünket, hogy Őt magasztaljuk minden felfedezéskor”.¹⁵

A természetben keresztül felfedezhetjük, hogyan munkálkodik Isten. Néhányan megpróbálták összebékíteni a fejlődést Isten kreatív tevékenységével, mint például a skót evangélikál geológus *Hugh Miller (1802–1856)*, aki a (Skót) Szabad Egyház folyóiratát szerkesztette, és ezt írta: „Isten hatalma bizonyára létrehozott fajokat, mivel ő tartja fenn azt a fejlődés törvénye által. Az Első Nagy Ok létezése teljesen összeegyeztethető mind az első, mind a második sémával”.¹⁶ A természet által felfedezhetjük Isten munkáit. Ez azt jelentette, hogy a kortársak különböző eszközöket használtak fel a fejlődéstudományok elfogadottá tételére, amelyek egyre népszerűbbek lettek a 19. században.¹⁷

Volt azonban egy másik oldal is, amely a teológia és a tudomány közötti közeledést nagyon nehézre tette. Nagy-Britanniában a biblikus tudományokban nagyon hiányzott a diskurzus, különösen a szembenálló teremtés-evolúció témában, ellentétben Németországgal, ahol már korlátozott formában létezett a tudományos szabadság. Az utóbbira példa, hogy amikor az „*Essays and Reviews*” 1860-ban megjelent olyan teológusok tollából, akik a szabadelvű Biblia-kritika elvét vallották, kitört a vihar. Azt hangsúlyozták, hogy „a Szentírást ugyanúgy kell magyarázni, mint bármely más könyvet”.¹⁸ Ez azt is jelentette a szerzők számára, hogy ha valaki meg akarta tartani a Biblia mint könyv mértékadó szerepét a vallásos nevelésben, akkor annak arra kellett törekednie, hogy minden

14 Lásd: William Irvine, *Apes, Angles, and Victorians: The Story of Darwin, Huxley, and Evolution* (New York: Time, 1963), 130.

15 Andrew Fuller, *The Gospel Its Own Witness or The Holy Nature and Divine Harmony of the Christian Religion Contrasted with the Immorality and Absurdity of Deism* in Andrew G. Fuller, szerk., *The Complete Works of the Rev. Andrew Fuller* (London: Henry G. Bohn, 1848), 41.

16 Hugh Miller, *Foot-prints of the Creator: or, The Asterolepsis of Stromness, with Memoir by Louis Agassiz* (Edinburgh: Adam & Charles Black, 1861), 12.

17 Cf. David N. Livingstone, D.G. Hart, and Mark A. Noll, szerk., *Evangelicals and Science in Historical Perspective* (New York: Oxford University, 1999) aki bemutatja, milyen különböző módszerekkel adtak válaszokat az evangélikások, hogy az evolúciót elfogadottá tudják tenni.

18 Benjamin Jowett, „On the Interpretation of Scripture,” in *Essays and Reviews*, szerk. Frederic H. Hedge (Boston: Walker, Wise, and Co., 1862), 416.

lehetőséget megragadjon „annak pontos tudományos bizonyítására az írásmagyarázat valamennyi helyes elvének megtartása árán, továbbá, hogy az a józan észsel nem áll szemben. Ehelyett – érveltek – a természet hibás szemléletének benne lévő felismerését őszintén ki kell mutatni.”¹⁹ A Biblia továbbra is Isten ígéje, azonban emberi formába van öntve, és ez az emberi forma nem kifogástalan.

Nem meglepő, hogy *Samuel Wilberforce (1805–1873)* oxfordi püspök, aki óvatosságra intette a papságot az *Essay and Reviews*-t illetően, teológiai offenzívát indított Darwinnal szemben egyik cikkében, és kárhoztatta a darwinizmust a Bibliát ellentétekkel teli könyvként való bemutatásáért.²⁰ 1860. június 30-án a *British Association for the Advancement of Science* oxfordi összejövetelén azt a túlzó állítást fogalmazta meg, hogy Darwin szerint: „Az ember a majomtól származik”. Ezt Darwin sohasem állította.²¹

Erre a vádra a zoológus Thomas H. Huxley, aki nagyon otthonosan mozgott a kontinentális bibliai tudományok ismeretében, azzal vágott vissza, hogy ő inkább egy alázatos majom leszármazottja lenne, mint olyan emberé, aki félremagyarázza azokat, akik az igazságot keresik. Míg a vita egyre széleskörűbbé vált az idők folyamán, ez a fenti példa csak a legalapvetőbb különböző felfogásokat mutatta be. Ha volt is evolúció és ha volt valaha egy közös összetartozás minden élőlény között, akkor a teremtés többé nem lehet igaz. Ez az, amit a püspök helytelenített, és sokan mások is egyetértettek vele.

Amikor 1871-ben Darwin az evolúciós teóriájába (*The Descent of Man and Selection in Relation to Sex*) belevitte az emberi nemet – és megpróbálta bemutatni, hogy minden emberi tulajdonság magyarázható az emberhez hasonló ősök fokozatos, természetes kiválasztódásának folyamatában létrejövő módosulásai-val –, a támadások alábbhagytak, és annak fogadtatása kevésbé volt ellenséges. Egy fontos indoklást láthatuk erre *Frederic W. Farrar (1831–1903)* „Bampton előadásaiban”, amelyek a történelem interpretációjáról szóltak. Farrar Indiában született és neves íróvá vált, majd pedig 1895-ben Canterbury érsekévé nevezték ki. Előadásában az exegézis történetét mutatta be a rabbinikus időktől kezdve a 19. századdal bezárólag, rámutatva a stagnálás veszélyére, „amely megmérgezi a Teológia atmoszféráját, amikor a Fejlődést erőszakkal háttérbe szorítják és a Szabadságot önkényesen elnyomják”.²² A teológia nem állhat a haladás útjába, és nem igényelhet tekintélyt magának olyan területek felett, amelyekre különben igazán nincs igénye. Farrar *három évvel Darwin halála* után adta elő gondolatait, s a következőket különösen is hangsúlyozta Darwinnal kapcsolatban: „Tu-

19 Charles W. Goodwin, „The Mosaic Cosmology,” in *Essays and Reviews*, 238.

20 A következőkre ld. David C. Lindberg and Ronald L. Numbers, „Beyond War and Peace. A Reappraisal Between Christianity and Science,” in Henry Warner Bowden and P.C. Kemeny, eds., *American Church History. A Reader* (Nashville: Abingdon, 1998), 224.

21 Cf. William Irvine, *Apes, Angels, and Victorians*, 6.

22 Frederic W. Farrar, *History of Interpretation. Eight Lectures Preached before the University of Oxford in the Year MDCCCLXXXV* (New York: E.-P. Dutton, 1886), xv.

dományos kutató, Newton óta talán a legjelentősebb tudós. Egész életében a vallás ellenségeként tartották számon, mégis három évvel ezelőtt, nagy kegyelettel temették el sírhelyére a Westminster Abbey-ben. Elméletei, amelyeket számtalanszor kárhoztattak éppen erről a szószekekről, ma már elfogadottá váltak világszerte nemcsak a tudomány emberei számára, hanem sok vezető teológus számára is. Ők elismerték, hogy azok semmilyen értelemben sem összebékíthetetlenek a szent igazságokkal”.²³ Kevesebb, mint egy generációval „A Fajok eredete” megjelenése után Darwint már nem tartották a hit ellenségének. A vallás sem érezte azt, hogy éppen az fenyegeti, akit egyszer a főellenségnek tekintett.

Ha az USA-ra tekintünk, azt látjuk, hogy a darwinizmust relatíve elég nyugodtan fogadták, és az theisztikus köntösben jelent meg. Valójában nem is Darwin és a természetes kiválasztásról szóló elmélete vált általánosan elfogadottá, hanem a brit író, *Herbert Spencer (1820–1903)* filozófiája, az ő mindent felölelő evolúciós folyamatról szóló kozmikus teóriája, és a legerősebb túlélését hangsúlyozó tézise.²⁴ Spencer azt hirdette, hogy egy ismeretlen és megismerhetetlen abszolút hatalom állandóan működésben van az anyagi világban, s az diverzitást, koherenciát, integrációt, specializálódást és individualizációt teremt. A fiatal és terjeszkedő államok számára, mint például az Egyesült Államok, csak idő kérdése volt, hogy Darwin biológiára vonatkozó elmélete a Spencer által hirdetett társadalmi, gazdasági és filozófiai fejlődésemélet függeléke legyen.

Volt annak egy másik oka is, hogy az evolúciós elméletet relatív könnyedséggel fogadták az Államokban. 1860 márciusában *Asa Gray (1810–1888)*, aki 1842-ben kezdte el a Harvard egyetemen a természettudomány professzoraként a karrierjét, hosszú és alapos referátumot írt a „Fajok eredetéről” az amerikai természettudomány és bölcsészet folyóiratában.²⁵ Gray, aki a cambridge-i Kongregacionista Első Egyház tagja volt, nyilvánosan elismerte, hogy nem mindenki fogadná el Darwin gondolatait. Példaként említette meg *James Dwight Dana-t (1813–1895)*, az amerikai természettudományi folyóirat szerkesztőjét, aki a természettudomány professzora volt a Yale egyetemen. Gray biztos volt affelől, hogy Dwight Dana nem fogadná el Darwin doktrínáit.²⁶

Tanulmányában Gray hivatkozott a kiváló, svájci származású amerikai természettudósra, *Louis Agassizra (1807–1873)*, aki 1848 óta a Harvard egyetem zoológus professzora volt. Agassiz a fajok eredetének jelenségét és azok osztályokra való tagolását egy közvetlen isteni akaratnak tulajdonította, s emiatt nem tudta elfogadni Darwin állítását, hogy a fajok eredete és osztályozódása „termé-

23 Farrar, *History of Interpretation*, 426.

24 Cf. Herbert Spencer, *First Principles of a New System of Philosophy* (New York: De Witt Revolving Fund, 1958 [1864]). Ebben a könyvben meggyőzően hangsúlyozza az evolúcióról szóló elképzelését.

25 Reprint kiadása in Asa Gray, *Darwiniana: Essays and Reviews Pertaining to Darwinism* (New York: D. Appleton, 1878), 9–61.

26 Gray, *Darwiniana*, 11.

szetes” módon történik. Gray Agassiz véleményét „túlzottan theisztikusnak” tartotta, mégis azt állította, hogy „nem kell különböző alapokra helyezni Darwin és Agassiz véleményét.”²⁷ Gray rámutatott arra, hogy az olyan teológusok, mint Agassiz, igencsak szelektív módszereket használtak. Mindig a partikuláris tényekre hivatkozva beszéltek az egyedi szándékról, s ugyanakkor rengeteg tényt magyarázat nélkül hagytak. Ez azt jelentette, hogy ha a természet egész képét figyelembe vesszük, az ember azt mondja, hogy ez azért van így, mert a Teremtő minden egyes állatot és növényt külön alkotott meg. Eszerint Darwin olyan elmélettel állt elő, amely megmutatta, hogy minden egyes növény és állat meg lett teremtve, és bizhatunk abban, hogy „minden bölcsen és tágabb értelemben véve terv szerint lett megalkotva az intelligens első ok által”.²⁸

Ebben az alapos áttekintésben két fő mondanivaló vált különösen hangsúlyossá: 1. Darwin evolúciós elmélete nem a vallás tagadásáról szólt, hanem tudományos alapokon álló tudományos elméletéről van szó, s emiatt csak erről az alapról szabad cáfolni. 2. Darwin elmélete nem akarta Isten kreatív tevékenységét csökkenteni. Ha theisztikusan magyarázzuk, akkor azt is elmondhatjuk, hogy az isteni teremtés nagyságának megértését még jobban aláhúzta.

Mégis hogyan válaszolt a vallásos közösség Spencer és Darwin új evolúciós elméleteire? Ha az 1860-as és 1870-es évek teológiai folyóiratait vizsgáljuk, azt látjuk, hogy az evolúciós gondolatot nem sokan utasították el teljes egészében.

A legtöbben implicite arra utaltak, hogy a kiválasztásról szóló darwini elmélet elég bizonytalan alapokon nyugszik. A fő érvet nem a teológia szolgáltatta. A teológusok nem folytattak harcot a bibliai igazság és a természettudomány ismerete között. Ehelyett az ő véleményüket elismert korabeli természettudósok és saját tudományos ismereteik formálták. Gyakran elismerték, hogy ha a darwini elmélet igaznak bizonyulna, az semmilyen veszélyt sem jelentene a keresztyén hitre, mert azt theisztikusan lehet magyarázni.

Az evolúciós gondolattal szemben a legjelentősebb és legnagyobb hatással bíró támadás két évtizeddel később jött. *Charles Hodge*, aki nem sokkal előbb publikálta a három kötetes „Szisztematika teológiáját” (1871), 1874-ben adta ki „Mi a darwinizmus?” című munkáját. E munkának a célja a tévtanításnak tartott darwini elmélet félreállítása volt.

Hodge szerint Darwin nagy ívű konklúziója az, hogy „az ember (test, lélek és szellem) egy, a régi világban élő, kiálló fülű, szőrös, farkkal bíró négylábú lakos leszármazottja, akinek valószínű, hogy a fán lakó állatokhoz hasonlítanak a szokásai”. Darwin azonban semmit sem mondott az emberi lélekről, szemben azzal, amit Hodge implicite az ő szájába adott.²⁹ Darwin elutasította volna

27 Gray, *Darwiniana*, 14.

28 Gray, *Darwiniana*, 53.

29 Charles Hodge, *What Is Darwinism?* (New York: Scribner, Armstrong & Co., 1874), 39–40.

Hodge következő állítását is: „a természetes kiválasztás kifejezésével Darwin úr ki akarja zárni a tervszerűséget, vagy a végső okot”.³⁰

Bár érvelésében egy kicsit túllőtt a célon, Hodge mégsem szándékozott méltánytalanul bánni Darwinnal. Elismerte, hogy Darwin határozottan és rendszeresen hangoztatta a teremtő létét. De mindezek után szemrehányást tett, hogy semmit sem mond a teremtő természetéről, vagy annak a világhoz való kapcsolatáról.³¹ Az összetettebb szervekkel rendelkező növényekre és állatokra utalva Hodge feltette a kérdést: Miért nem mondja Darwin, hogy azok az isteni értelem termékei? Ha Isten alkotta őket, akkor lényegtelen az a kérdés, hogyan alkotta őket – egyszerre vagy az evolúció folyamata által. Darwin ahelyett, hogy Isten céljára utalna, fáradtságos munkával a szándéknélküliség vagy a célnélküliség bizonyítására törekszik.³²

Agassizhoz hasonlóan Hodge is elismerte, hogy Isten egyszerre is és egyúttal fokozatosan is alkothatta meg az élőlényeket az evolúció folyamata által. Nem úgy, mint Agassiz, Hodge nem hibáztatta Darwint az evolúció terjesztéséért. Ő azt az elképzelést utasította el, amely az evolúciót természetből vett terminusokkal magyarázta természetfeletti helyett. Az evolúciós folyamatot a természetből vett terminusokkal és a természeti okokkal magyarázva Hodge implicite azt állítja, hogy Darwin valójában nagyon is száműzte Istent a világból. Fontos felfigyelnünk Hodge különbségtételére, amely a „darwinizmus”, azaz az Istenre nem utaló világfejlődéséről szóló magyarázat, és az „evolúció”, vagyis a világ Isten szándéka szerint való kialakulása között áll fenn.³³ Felismerte azt, hogy lehetséges az evolúciót jóváhagyni anélkül, hogy a darwinizmust elfogadnánk.

Ha tényleg bebizonyosodik, amit Darwin kijelentett, hogy a variánsok esetlegesen alakulnak ki az evolúciós változás miatt, akkor annak semmi köze a tervezéshez. Legjobb esetben is Isten a teremtéskor csak játszadozott, s a teremtett lények esetlegesen jöttek létre. Fontos emlékeztetni magunkat arra, hogy még Albert Einstein is, aki biztos, hogy nem volt teológiailag olyan konzervatív, mint Hodge, elutasította a spontaneitást a természetben, emiatt komoly **fenntartásai** voltak a kvantummechanika koppenhágai értelmezésével szemben. Kell, hogy legyen egy észrevehető terv a természetben azok számára is, akik nem hisznek Istenben. Ha csak véletlenszerű variánsok léteznek, akkor aligha beszélhetünk a Teremtőről, aki teremtette a világot és mindent, ami abban található.³⁴ Itt *Archi-*

30 Hodge, *What Is Darwinism?*, 41.

31 Hodge, *What Is Darwinism?*, 27.

32 Hodge, *What Is Darwinism?*, 58.

33 Hodge, *What Is Darwinism?*, 104.

34 Cf. David N. Livingstone, *Darwin's Forgotten Defenders. The Encounter between Evangelical Theology and Evolutionary Thought* (Grand Rapids MI: Wm. B. Eerdmans, 1987), 102. Itt azt állítja, hogy míg Hodge „a skót tradíciót követve a teologia naturalis-t nagyon is korlátozva fogadta el, mégis meggyőződése maradt hogy a teleológikus érvelés – ami igazán önként kínálta magát – elégséges Isten léte igazolásához.”

*bal*d Alexander Hodge (1823–1886), Charles Hodge fia és utóda bölcsebb volt édesapjánál. A fiatalabb Hodge nem a véletlenszerű variánsokra figyelt elsődlegesen, hanem inkább az evolúció általános folyamatát hangsúlyozta. Észrevett **abban** egy „gondviselészerűen kibontakozó általános tervet”.³⁵ Ez számára azt jelentette, hogy még a darwini elméletet is lehet theisztikusan értelmezni, ha valaki helyesen szemléli az elmélet egészét.

Valójában nem az isteni szándék jelenlévőségének védelme volt Charles Hodge számára olyan fontos, **amikor** vehemensen elutasítja a darwinizmust. Ha megnézzük azokat a szerzőket, akikre „Mi a darwinizmus?” című művében hivatkozott, akkor közelebb jutunk a megoldáshoz. Megemlíti a brit természettudóst, *Russel Wallace-t* (1823–1913), aki Darwinnal együtt propagálta a fajok eredetében szerepet játszó természetes kiválasztódás elméletét. Ezután foglalkozik a következő személyekkel: *Thomas H. Huxley*, *Ludwig Büchner*, *Carl Vogt*, *Ernst Haeckel* és *David Friedrich Strauss*. Példának okáért Haeckelre hivatkozva mondta, hogy Darwin evolúciós elmélete nyilvánvalóan ateizmushoz és materializmushoz vezet.³⁶ Mivel Hodge nagyon jól ismerte az európai kontinensen Darwinről folyó vitát, és az olyan emberek, mint Vogt, Büchner, Haeckel és Strauss vallásellenes propagandáját, attól tartott, hogy hasonló dolgok történnek az USA-ban.

Félelmei azonban alaptalanok voltak, két okból is. 1. Az Egyesült Államokba érkező evolúciós gondolatok nem annyira Darwintól, mint inkább Spencertől származtak. Darwin sohasem látogatott az Egyesült Államokba, míg Spencer igen. 2. Az 1882-es útján Spencert nagyon ünnepelték, és szinte fejedelemként bántak vele. Darwin és Spencer elméleteit sem fogadták az Egyesült Államokban csupán úgy, ahogy azok voltak, hanem adaptálták azokat. Hodge éles szeműen észrevette, hogy Darwin legbuzgóbb amerikai híve Asa Gray volt, aki bevallottan evolucionista volt, de nem volt darwinista. Darwin elméletét theisztikusan magyarázta.³⁷ Hasonló a helyzet Spencer filozófiájával is, amely **Az Egyesült Államoknak olyan polgárai voltak**, akik vallásos szemlélettel rendelkeztek, és a materialistáknak, ateistáknak nem igen volt lehetőségük, hogy az evolúciós elméletet olyan eszközzé formálják át, amely az ő ügyüket szolgálja.

Még van egy másik oka is annak, hogy a theisztikus evolúciós gondolatok váltak elfogadottá az Egyesült Államokban. A legtöbb felsőoktatási intézményt, amelyek lehetőséget biztosítottak az evolúcióról szóló intelligens vitára, az egyházak tartották fenn, vagy legalábbis az intézmények kapcsolódtak az egyházhoz. Angliában és különösen a kontinensen azonban a legtöbb intézményt az állam

35 Livingstone, *Darwin's Forgotten Defenders*, 114.

36 Hodge, *What is Darwinism?*, 95.

37 Hodge, *What is Darwinism?*, 174–75.

tartotta fenn, s következésképpen lehetőség volt egy egyházi vezetés által nem korlátozott, liberális intellektuális környezet kialakulására.

A félelmek lassan elcsendesedtek. *James McCosh (1811–1894)* teológus és filozófus, a Princeton College elnöke, az ott tanító Hodge véleményétől függetlenül, elfogadta az evolúciós gondolkodást. McCosh Darwin elméletét kritikusan szemlélte, különösen azt a részét, ahol az egész evolúciós folyamatot a természetes kiválasztásnak tulajdonítja. Azt is kétségbe vonta, hogy az emberek olyan szoros kapcsolatban álltak az állatok világával, mint ahogy azt Darwin állította. Azt mégis elismerte, hogy „világos jelzőtáblákat látunk a geológiai korszakokban, az ételleltől az élőig vezető haladásban, az alacsonyabb rendű élőlényektől a magasabb rendű élőlényekig. Az emberi elme, amelyet mindig ösztökélt az okok feltárása, megkérdézi, hogyan is történt mindez. A választ, ha egyáltalán lehetséges, a természettudomány tudja megadni és nem a vallás, amely egyszerűen ahhoz ragaszkodik, hogy minden dolog Istenhez vezet, akár közvetlenül, akár valami által közvetten”.³⁸

Itt az történik, hogy az amerikai presbiterianizmus egyik vezéralakja nyíltan elfogadja a darwini elméletet. Azonban McCosh mégsem a korszellem miatt beszélt így. Méltányolta azt, ami a következőképpen vált ismertté: „Darwin rendkívül alapos megfigyeléseket tett és elméletének komoly igazságtartalma van. Nincs abban semmi ateizmus, ha azt helyesen értjük.”³⁹ McCosh-nál észrevehetjük a lelkeszi álláspont markáns megjelenését:

„Hosszú ideje az a kényelmetlen előérzetem van, hogy az evolúció kritika nélküli bírálata, lekezelése, amely a szószékekről, folyóiratokból és szemináriumokból jön, hitetlenségbe juttathat néhány gondolkodó fiatalembert, akik a természetben mindenhol világosan látják a fejlődést, és ugyanakkor ‘tanácsadóik’ azt mondják nekik, nem hihetnek az evolúciónak, és nem lehetnek egyidejűleg keresztyének is. Kimondhatatlanul vigasztal az a tény, hogy diákjaim köszönettel fordulnak felém, akik közül többen is a legjelesebb természettudósok lettek, mert Isten munkáiban bemutatva az evolúciót, megmutattam nekik, hogy ez nem összeegyezhetetlen a vallással, és így képesek voltak a természettudománnyal foglalkozni, s eközben megtartani a Bibliába vetett hitüket.”⁴⁰

Amikor Wright egyik szemlélő cikkében („*Recent Works Bearing on the Relation of Science to Religion. No. V: Some Analogies between Calvinism and Darwinism*”) amellet érvelt, hogy a darwinizmus valójában a természet kálvini értelmezése, mivel az nem érzelmekre épülő, hanem realista és bizonyos értelemben véve fatalisztikus, ezzel azt is jelezte, hogy az evolúciós gondolkodás elfogadottá vált.⁴¹

38 James McCosh, *Christianity and Positivism: A Series of Lectures to the Times on Natural Theology and Apologetics* (New York: Robert Carter, 1871), 63.

39 James McCosh, *The Religious Aspect of Evolution* (New York: Charles Scribner, 1890), vii.

40 McCosh, *The Religious Aspect*, ix-x.

41 *Bibliotheca Sacra* 37 (1880): 76.

Ami az Egyesült Államokat illeti, ez még nem a teljes történet. Ne feledjük, hogy Darwin evolúciós elméletét Amerikában határozottan theisztikus keretben vezették be. Ez már az elején enyhítette a keresztyén hit teremtésről és gondviselésről vallott dogmaival való összeütközést. Az amerikai protestáns teológusok legtöbbször kezdetben Darwin elméletét nem tartotta a keresztyén hittel összeegyeztethetetlennek, feltételezve, hogy az elmélet tudományosan elfogadott volt, és szilárdan bele volt építve abba a theisztikus keretbe, amely fenntartotta a személyes teremtő és a világot megtartó Isten képét. Az új amerikai kontinens terjeszkedésének hajnalán Darwin elméletét Spencer átfogó evolúciós elmélete részének tartották, amely magába foglalt társadalmi és gazdasági szempontokat is. A kezdeti elsöprő siker után ez az idealista és spekulatív rendszer szembekerült a történelemben és társadalomban látható radikális gonoszság és igazságtalanság valóságával. A Spencer és Darwin közötti különbséget nem igazán véve észre, egyre több konzervatív teológus elme kezdett szembehelyezkedni az evolúciós elmélettel. Néhányan annyira elutasították, hogy teljesen el akarták törölni a föld színéről.

Ma is hasonló a helyzet. Létezik egy erőteljes, az „intelligens tervezést” hangsúlyozó mozgalom, amely Isten kezét szeretné látni a teremtésben, és ott van az a tudományos kétértelműség is, amelyre Darwin hívta fel a figyelmet 1870-ben, amikor ezt írta: „Nem tekinthetők úgy a világra, mint a vakvéletlen eredményére, mégsem látok bizonyítékot a jóindulatú tervezésre, sőt egyáltalán bármilyen tervezésre a részleteket illetően”.⁴² E két álláspont között nem csak a természettudósok tudományos forradalmáról kialakított konklúziója áll, hanem ott találjuk a keresztyének által adott válaszok színskáláját is. Néhányan a természetben Isten munkáját kívánják látni, sőt azt bebizonyítani igyekeznek – ilyenek a „természeti teológiákat” támogató tudósok –, míg mások dialektikus józansággal elutasítják, hogy bármilyen teológiai vagy vallásos konklúzióra is el lehet jutni a tudomány eredményei által. Legtöbbször a középúton állnak. Jogosan esnek bámulatba a tudomány fejlődése láttán, legyen az az evolúciós elmélet, a relativitáselmélet, a kvantumelmélet vagy a neurológia. Mivel azonban a tudomány nem képes maradéktalanul betölteni az emberi természet legbensőbb vágyát a dolgok jelentésére, bizonyosságára vonatkozóan, így erősen ragaszkodnak ahhoz a másik területhez, amelyet Immanuel Kant (1724–1804) *nuomenon*nak nevezett. A németek *hús* százalékához hasonlóan, akik még ma is szó szerint értelmezik a Genézis 1-ben olvasható teremtéstörténetet, nem mindig tisztá számukra, hogyan kapcsolódik össze a fenomén a *nuomenon*nal. Emiatt a kettő közötti kapcsolat tisztázása ismét új feladattá válik.

Fordította: Kovács Ábrahám

42 Charles Darwin levele J. D. Hooker-hez, idézve: in *The Autobiography of Charles Darwin 1809–1882*, szerk. Nora Barlow (London: Collins, 1958), 162.